

Kvinder i kønsblandede fængsler?

Av Charlotte Mathiassen

"Intet subjekt eksisterer kun for sig selv, afsondret fra verden i et socialt og samfundsmæssigt vakuum. En sådan idé ville være en antikveret forestilling og ville have lidt at gøre med det menneskelige livs virkelighed" (Schraube, 2010:99).

Indledning

Det indledende citat understreger, at vi mennesker er socialt og samfundsmæssigt situerede væsner. Vi er og bliver til i en verden sammen med andre mennesker. Vores erfaringer er vores egne og kan give subjektiv mening på varierende måder; men de gøres i og med en verden befolket af andre mennesker. I min tid som internforsker på KRUS i årene 2004 og 2005 var Inger Marie en inspirerende og støttende samarbejdspartner. Mennesker udgør hinandens betingelser og på den måde er man som forsker helt afhængig af kollegaer og samarbejdspartnere. Inger Maries engagement i fængselsforskningen og fangers betingelser har bidraget konstruktivt til såvel min forskning under engagementet på KRUS som i mit fortsatte forskningsarbejde med og om fanger og deres livsbetingelser under og efter afsoning. Senest i min forskning i danske kvinders afsoningsforhold i danske fængsler, hvilket dette bidrag tager udgangspunkt i. Det er en fornøjelse at få lov at skrive til dig, Inger Marie

Pointen om, at mennesker er socialt og samfundsmæssigt situerede, gælder også de kvinder, som dette bidrag koncentrerer sig om, nemlig danske kvinder som afsoner i danske, kønsblandede fængsler. Udgangspunktet for det følgende bidrag er, at de fængslede kvinder, som kommer til orde her, beskriver deres subjektive perspektiv – første person perspektiv - men at et subjektivt perspektiv ikke kan forstås løst fra de socio-materielle og socio-kulturelle betingelser, som kvinderne lever i og har levet i. Inden de første kvinder kommer til orde vil jeg kort præsentere bidragets syn på 'køn'.

Om køn

Inspireret af nyere kønsforskning (fx Butler, 1990; Lykke, 2006; Søndergaard, 1996; Staunæs & Søndergaard, 2011) kan køn forstås som noget der leves, performs og forhandles mellem mennesker. Man 'er' ikke 'mand' eller 'kvinde' på entydige måder. Det betyder også, at kvinder ikke pr. definition kan forstås som særligt gode til eller med særligt behov for relationer, sådan som f.eks. Miller (1976) argumenterede for, og hvilket har inspireret en del af forskningen i såkaldt kønsspecifikke indsatser overfor kvinder i fængsel (f.eks. Bloom et. al., xx; Covington, 2000; xx). En kønsforståelse, som er inspireret af ovennævnte nyere kønsteoretikere vil også udfordre den opfattelse, at kvinder pr. definition er særligt gode til at yde omsorg. Hermed ikke sagt, at kvinder er dårlige til at indgå i relationer eller yde omsorg. Pointen er, at man med sådanne mere performative opfattelser af køn kan udfordre det teoretiske grundlag for de

indsatser der tilbydes kvinder og undersøge, hvilke eventuelt essentialiserende og fastlåsende køns- og kvinde opfattelser, de måtte bygge på. Kvinder bliver til på bestemte måder, ligesom mænd gør det, tæt forbundet med de praksissammenhænge og de diskursive fællesskaber, som de finder sig i. Derudover er køn en blandt flere kategorier, som er i spil i sociale sammenhænge – også i fængslerne. Efter denne introduktion af en kønsforståelse, der har inspireret dette arbejde, skal vi nærme os kvindeperspektiverne.

Startreplikker

Som overskriften peger på, er kvinders perspektiv på deres afsoning i kønsblandede fængsler centrale i dette bidrag og i den undersøgelse, som bidraget tager udgangspunkt i (Mathiassen, 2011). Men hvem 'er' kvinderne? Gruppen af kvinder er præget af diversitet – om end der også er betingelser, som er fælles for en del af kvinderne. Til indledning vil jeg citere to kvinder, Ea og Mie, som på flere måder var positioneret forskelligt såvel udenfor som inde i fængslet. Jeg lægger ud med at præsentere uddrag af Eas og Mies narrativer for at vise et par eksempler på diversiteten i gruppen af fængslede kvinder. Eas narrativ giver anledning til, at vi kan få øje på forskellige positioner i fangesamfundet, herunder hvad et fængselsophold blandt andet kan betyde, når det afbryder *dele* af den enkeltes livsførelse i en *kortere* periode.

Ea er i 30'erne og har levet en tilværelse med fast job, kæreste og barn. Hun afsoner en kort dom og har aldrig tidligere været i kontakt med kriminalforsorgen. Hun er vokset op i en splittet og alkoholiseret familie, der har oplevet mange negative udfordringer og tab. Ea har imidlertid ikke selv noget misbrug. Hendes situation adskiller sig fra hovedparten af de kvinder, jeg møder i danske fængsler, både på grund af dommens længde og på grund af hendes generelle overskud både psykologisk, socialt og økonomisk. Ea beskriver sit møde med de andre fanger ved sin indsættelse i fængslet:

Den første dag, der var der en, der sagde til mig: 'Skal du ikke snart af sted, eller hvad?' 'Af sted siger jeg så, jamen jeg skal jo ligesom være her.' 'Jamen er du ikke sagsbehandler da?' 'Nej, det er jeg ikke'. Så det gik et par dage, inden de sådan lige synes, det var okay med mig. Sådan fornemmede jeg det [...] de var sgu flinke. Jeg kan ikke sige noget ondt om nogen af dem altså, det kan jeg ikke. Og ... men det var ligesom om, de skulle ligesom ... jeg skulle bevise, at jeg var en af dem, forstå mig ret, der var lige sådan et eller andet, der skulle lige på plads.

Ea forstår ikke sig selv som en 'rigtig' fange – hun afsoner en kort dom, fordi hun er blevet manipuleret ind i noget ulovligt af sin mand. Hendes tilværelsesbane er brudt i en måneds tid, men hun opretholder sit arbejde og lægger planer for, hvordan hendes tilværelse skal blive, når hun kommer tilbage til sin bolig, sin familie og sit job. Man kunne sige, at fængselsopholdet i hendes betydningstilskrivelse (Bruner, 1990) udgør en parentes, hvori hun gør sig nogle eksistentielle overvejelser om livet før og nu samt projekter ind i fremtiden. Derudover observerer hun fængselslivet og chokeres på mange måder over såvel fængselspraksis som over de liv, hun møder i fængslet. Ligesom Ea ikke selv forstår sig selv som 'rigtig fange', da illustrerer bidraget ovenfor, at hendes medfanger også umiddelbart ser hende som en 'anden kategori' end fange. Umiddelbart associerer de Ea med 'socialrådgiver', og de skal lige se hende an, før hun bliver inkluderet i deres gruppe. Eas situation peger på, at nogle fangers tidligere livsførelse kan adskille sig så markant fra det både fanger og ansatte anser for 'normen', at det positionere dem i randområdet af fællesskabet. Denne positionering synes her at understøtte Eas selvopfattelse som

'anderledes' og dermed hendes projekt om at bruge *den korte* afsoning som en anledning til at reflektere over tilværelsen, så den efter afsoning kan fortsætte i en anden og mere konstruktiv retning end hidtil. Det skal *ikke* læses som en opfordring til at intensivere brugen af korte domme – tværtimod. For Ea er det en stor sorg at skulle være adskilt fra sit barn, ligesom hun er helt afhængig af, at hendes job er af en sådan karakter, at det kan udføres uden at hun er fysisk tilstede. Her er hende chefs positive indstilling helt afgørende. Eas beretning viser noget om, at når både arbejdet udenfor bibeholdes og dynamikken imellem hende og de andre fanger (og ansatte) understøtter hendes opfattelse af opholdet i fængslet som en parentes fremfor et reelt brud i livsbanen, ja så synes skadevirkningerne at kunne formindskes. Eas beretning bekræfter for mig at se, at der kan være god mening i at anvende andre sanktioner end fængselsstraf.

Jeg vil nu bringe uddrag fra Mies narrativ for at præsentere en anden del af diversiteten i tilværelser og erfaringer i gruppen af kvindelige afsonere. Mie har levet en anden tilværelse Ea. Hun er opvokset i forskellige plejefamilier og institutioner. Mia er knapt 20 år og forstår på flere måder afsoningen som en fortsættelse af den tilværelse, hun oplever at have haft hele livet. Nemlig en tilværelse med minimal selvbestemmelse – en tilværelse styret og planlagt af andre, hvilket hun har søgt at opponere imod. Mie har misbrugt forskellige stoffer siden hun var 10-12 år, og hun beskriver mange negative tanker om fortiden og alt det, som ikke er lykket for hende. Mie bliver til tider behandlet lidt anderledes end de andre fanger gør, pga. hendes unge alder, men hun beskriver ikke, at de andre fanger har vanskeligt ved at se hende som fange, sådan som Ea gjorde. Mie fortæller om sine vanskeligheder:

Det, [at jeg har DAMP], fik jeg at vide, før jeg kom herind, af en psykiater inde i København. For jeg har jo gået på et misbrugscenter - og så fik jeg lavet sådan en, DAMP test af hende, jeg var inde og snakke med der. Og hun sagde, at jeg blev nødt til at snakke med ham der psykiateren. Fordi den ikke så særlig godt ud den test der. Og, det gjorde jeg så, og så sagde han, at jeg havde DAMP. Havde det i en meget svær grad og jeg blev nødt til at komme i medicinsk [behandling] ... og så sagde han også, at ..., at det nok er derfor, at min barndom har været sådan, som den har været, fordi de skulle have fundet ud af det noget før. ... Men, det kan jeg jo ikke lave om på nu.

Mie isolerer sig i fængslet, når hun er ked af det:

Jamen altså, hvis jeg er sur og ked af det i forvejen, over et eller andet, så når jeg kommer ind, så kommer alt bare frem, min barndom, og, hvordan jeg har haft det og alt sådan noget. Men altså, det er bare, det er også ret irriterende, fordi da jeg var ude, der var jeg jo, jeg røg [hash] hver dag og sådan noget der [...]. Så der da jeg kom herind, det var helt lamt [tåbeligt], at man slet ikke engang kunne sidde og ryge, når man ville og sådan noget.

Mie synes dog, at hun har fået mange 'chancer' i fængslet, hvilket, hun blandt andet mener, skyldes, at" psykiateren han siger, at... de må ikke presse mig og sådan noget".

Mie beskriver institutionelle og socio-materielle forhold, som begrænser hende, men hun beskriver også DAMP som en begrænsende betingelse for, hvordan hun kan leve sin tilværelse. Mies mulighedsrum synes allerede nu ret begrænset, og hun har ikke mange visioner for sin fremtid. Hun håber, at hun kan flytte til noget familie, og at det vil kunne bistå hende videre, idet hun muligvis kan få et arbejde her. Det er klart, at de to kvinders livsførelse og tilværelser har formet sig ganske forskelligt. De synes også at have forskellige betingelser i psykologisk forstand.

Ea præsenterer sig selv med overskud – Mie præsenterer sig selv som DAMP barn, med et vedvarende misbrug og fængslet synes at forstærke hendes uro og negative tanker. Hun beskriver ikke noget positivt udbytte af opholdet. Hermed synes diversiteten klar, men samtidig giver også Mie narrativ anledning til at problematisere brugen af fængsel her. Kunne andre sanktioner end fængsel tages i brug?

Fremgangsmåde

Ea og Mie er to ud af ca. 50 kvinder, jeg har mødt og talt med undervejs i den undersøgelse, som danner baggrund for bidraget her (Mathiassen, 2011). Direktoratet for Kriminalforsorgen ønskede indblik i danske kvinders erfaringer med og holdning til afsoning i danske fængsler. Både fordi man fandt, at området generelt var mangelfuldt belyst og fordi man ønskede – om muligt – at få indsigt i, hvorvidt kvinder var udsat for trusler, vold eller andre overgreb fra deres mandlige medfanger. Hensigten var på ingen måde at demonisere eller på anden måde hænge hele gruppen af mandlige fanger ud. Imidlertid havde der været enkelte hændelser af så alvorlig karakter, at man blev nødt til at revurdere, hvorvidt kønsblandingen, som den tog sig ud ved undersøgelsens begyndelse, var forsvarlig. Som andre steder i Europa – og globalt - udgør kvinder en numerisk minoritet i danske fængsler (Carlen & Worrall, 2004; Piacentini et al., 2009; Dünkler et. al., 2005). I løbet af de sidste 10 år har der på en given dag siddet ca. 170 kvinder (varetægt og dom) i danske fængsler og arrester (4,7 % af den samlede fængselspopulation). Ca. 102 kvinder har afsonet deres dom på en given dag i de danske fængsler (4,2 % af den samlede fængselspopulation)¹ (Engbo & Scharff Smith, 2012; Statistik, Direktoratet for Kriminalforsorgen, 2010).

Det er fra feministisk hold problematiseret at studere 'kvinder for sig', fordi det konnoterer, at kvinder 'er' noget bestemt (Jf. også post kolonial feministisk teori, Lykke, 2006). Man kan risikere at udnytte magtesløshed hos allerede magtesløse. Det mener jeg eksempelvis er tilfældet, hvis vi offergør og psykologiserer fængslede kvinder som én hegemonisk kategori fremfor også at forstå fængslede kvinder som en mangfoldigt sammensat gruppe. Som Daly siger, kan vi forstå begrebet 'kvinde' som en kulturel konstruktion, der ikke i sig selv omfatter de varierende livserfaringer blandt kvinder af forskellig alder, kulturer og klasser (in Carlen, 2003: 166). Imidlertid gælder det, at fængslede kvinder for manges vedkommende har store sociale og psykologiske samt sundhedsmæssige problemer. Således beskriver forskning, at fængslede kvinder ofte har mange erfaringer med at være misbrugt seksuelt, at leve i voldelige forhold, traumer og eneforsørger ansvar overfor deres børn² (Pollack, 2009; Carlen, 2002; 2004; Covington, 1998). Derfor argumenteres for at man tilbyder en kønssensitiv tilgang i de rehabiliterende indsatser (i.e. Shehan et al. 2007; Højdahl, m.fl. 2009). Når man tager udgangspunkt i det *typiske* så reduceres den reelle diversitet i gruppen af kvinder hvilket kan være problematisk (Carlen, 2004). Til tider *kan* det dog være nødvendigt i en vis udstrækning at navigere efter det typiske. Eksempelvis når praksis ønskes transformeret i en mere kvindecentreret retning end tilfældet er i dansk fængselspraksis i dag. Den undersøgelse, som jeg fik i opdrag at forestå, skulle *ikke* være en

¹ Lavest i 2008 (81 kvinder) Højest i 2006 (114 kvinder).

² Jeg antager, at danske kvinders behov og udfordringer i danske fængsler kan sammenlignes med de svenske kvinders. Og de følger det billede, som er præsenteret her. I øvrigt synes der at være et stigende antal af kvinder dømt for grader af vold (Viktoria Rydholm, Paper, 12.03.12).

levetårundersøgelse om kvinder, og derfor indgår ikke en statistisk oversigt over kvindernes livsvilkår. En sådan undersøgelse mener jeg dog er helt relevant (se oplæg hertil i Mathiassen, 2012). Den aktuelle undersøgelse tager udgangspunkt i, hvordan danske kvinder beskrev deres afsoning – deres oplevelser - i fire danske fængsler. Den er finansieret af Direktoratet for Kriminalforsorgen i Danmark og udkom i rapportform i 2011. Opdragsgiver ønskede, at et centralt fokus for undersøgelsen skulle være, hvordan de sociale processer og det sociale miljø blev erfaret og oplevet af de kvinder, som afsonede i de fire fængsler. Særligt ønskede Direktoratet for Kriminalforsorgen, at undersøgelsen stillede skarpt på, hvordan kvinderne forholdt sig til, at der både afsoner mænd og kvinder i samme fængsel; nogle steder i samme afdeling. Derfor opholdt jeg mig to uger i to lukkede og to åbne fængsler. Jeg var sammen med kvinderne i deres dagligdag, i det omfang det var muligt. Det vil sige, at jeg tog med nogle i skole, var med nogle på arbejde, opholdt mig på afdelingerne og nogle steder var jeg også med kvinderne på gårdtur - eller bare lige udenfor afdelingen i det omfang, det var muligt. Som supplement til denne deltagende observation talte jeg også mere struktureret med 40 kvinder – i form af interviews af 1 -2 timers varighed, som foregik på kvindernes celler. Undersøgelsen skulle tage udgangspunkt i kvindernes perspektiv, deres førsteperson-perspektiv (jf. ovenfor). Det kan kort beskrives som: ”[J]eg’ets blik. Det omfatter det menneskelige subjekts selv- og verdenserfaring og hendes/hans følelser, tanker og handlinger” (Schraube, 2010: 92). Dette ’jeg’ets blik’ formidler perspektiver på menneskets deltagelse i en konkret materiel hverdagspraksis; de konkrete betingelser, som den pågældende lever i. Der er en gensidig og dialektisk forbindelse imellem den pågældendes livsførelse og dennes livsbetingelser. Derfor må en analyse af og forståelse for kvindernes formidlede subjektive perspektiv tage udgangspunkt i, hvordan det kan forstås begrundet i forhold til den pågældendes konkrete livsbetingelser og mulighedsrum. Dette teoretisk informerede udgangspunkt trækker på indsigter oprindeligt formidlet i den kulturhistoriske tradition (Vygotsky, 1978) og den virksomhedsteoretiske tradition (Leontiev, 1983) og videreudviklet i den kritisk psykologiske tradition (Dreier, 2008; Holzkamp, 1996; Højholt, 2005; Schraube, 2010). Forskellige udviklinger af kritisk psykologi har et fokus på førstepersonperspektiv og ’brugerperspektiver’, hvilke har inspireret mig i mit arbejde med fængselsforskning (Dreier, 1993; Højholt, 1993; Nissen, 2009). I fængselsammenhæng mener jeg imidlertid, at begrebet ’bruger’ er misvisende, idet fanger, som afsoner i et fængsel, efter min vurdering ikke har tilstrækkeligt med strukturelle frihedsgrader til, at ’bruger’ er en adækvat betegnelse. Derfor anvender jeg kun ’førstepersonperspektiv’.

’Fængslede danske kvinder’ var i centrum for undersøgelsen: ikke som ’studieobjekter’ der skulle vurderes udefra og heller ikke som en prædefineret homogen gruppe. Tværtimod. Undersøgelsen skulle forsøge at få indblik i kvinders mangfoldige, subjektive og lokaliserede perspektiver på sig selv, på fængslet og på egne og andres måde at handle på og befinde sig på i fængslet. Undersøgelsen skulle netop søge indsigt i dette med respekt for forskellighed i position, historie og mulighedsrum blandt kvinderne (jf. Dalys pointe ovenfor) suppleret med forskerens erfaringer under ophold i fængslerne og deltagelse i udvalgte aktiviteter. Ligesom en mere generel og teoretisk viden om fængslet som institution skulle inddrages. At søge adgang til et førstepersonperspektiv kan vanskeliggøres af fængslets restriktive karakter. Det gælder både

fangernes indbyrdes hierarkier og den magtasymmetri, som i varierende grader synliggøres i relationen mellem fangerne og fængselssystemet som sådan³.

Undersøgelsen blev altså tænkt indenfor en kontekstorienteret forståelse af forholdet mellem subjekt og omverden. Det vil sige, at alle mennesker uanset kønsmærke (mandligt eller kvindeligt) (jf. Søndergaard, 1996) blev forstået som nogle, der handlede begrundet og lokaliseret i og på tværs af livssammenhænge (jf. Dreier, 2008). Der er altid grunde til, at mennesker handler som de gør, grunde til at de fremstiller sig selv, som de gør. Sådanne grunde er ikke altid reflekterede og strategisk planlagte – men det kan de være. I alt har de ca. 50 kvinder deltaget i undersøgelsen på forskellige måde og med forskellig intensitet. På det tidspunkt, hvor undersøgelsen blev gennemført, var forholdene således, at kvinder i alle fire fængsler: Anstalten ved Herstedvester (lukket fængsel), Statsfængslet i Ringe (lukket fængsel), Statsfængslet Møgelkær (åbent fængsel) og Statsfængslet ved Horserød (åbent fængsel), blev tilbudt at afsone på en ren kvindeafdeling. I tre af fængslerne, dvs. alle undtagen Anstalten ved Herstedvester, kunne kvinderne også afsone på kønsblandede afdelinger.

Jeg introducerede ovenfor det feministiske standpunkt, at 'kvinder' som kategori ikke indfanger diversiteten i livserfaringer på tværs af kvinder. Pointen med at indfange såvel diversitet som fællestræk mener jeg er central, hvilket jeg slog an med de indledende uddrag fra Eas og Mies narrativer. Lad mig præsentere diversiteten mere generelt, sådan som den tog sig ud i denne undersøgelse. Antal og sammensætning af kvinder – særligt i de to åbne fængsler - varierede. I de lukkede fængsler var variationerne af indlysende grunde små. Men set over en årrække varierede forholdene også her. Kvinderne havde for manges vedkommende forskellige historier, erfaringer og mulighedsrum. De varierede aldersmæssigt, sundhedsmæssigt og der var forskel på, hvorvidt de havde uddannelse og/eller job før indsættelsen – dermed var deres socio-økonomiske forhold også forskellige. Ligeledes varierede det om, hvordan og i hvilken udstrækning de havde familie og/eller kontakt til deres familie. Nogle havde ingen børn, nogle havde børn og atter andre havde også børnebørn. Flere havde deres børn anbragt på institution eller i plejefamilie. Nogle afsonede deres første dom, andre havde allerede flere tidligere erfaringer med at afsone i et fængsel. Enkelte afsonede helt korte domme andre havde mellemlange domme og endeligt afsonede enkelte livstid og forvaring. I et par af fængslerne afsonede kvinder og mænd kun sammen på kontraktafdelinger. I et andet fængsel var der ikke en sådan systematik i placeringen, men også her var nogle af kvinderne ganske medtagede. På tværs af fængslerne berettede nogle af kvinderne om erfaringer med vold og seksuelle overgreb i deres barndom. Andre berettede om vold i deres forhold udenfor fængslet. Enkelte nævnte også et liv med prostitution.

På trods af diversiteten var der også nogle fællestræk for kvinderne, nemlig at de var en særlig minoritetskategori i de kønsblandede fængsler og for en dels vedkommende havde de levet udsatte liv med negative erfaringer for så vidt angår misbrug og omsorgssvigt. Kvinderne viste mig og beskrev mange dimensioner af livet som fængslet kvinde i danske fængsler. Der er for mig

³ En op følgende undersøgelse med kvinder efter løsladelse kan muligvis afstedkomme andre perspektiver. Blandt andet fordi deres mulighedsrum for at tale – frit – vil være anderledes, når de ikke skal ind i de sociale processer og fællesskaber, som de er tvunget til at være i, under deres afsoning. En af kvinderne var ret klart i sit budskab: "Jeg er sikker på, at de andre vil mobbe mig, når jeg har talt med dig. De tror jeg har sladret ..."

ingen tvivl om, at det er en mangesidet affære at skulle afsone sin dom som kvinde i et kønsblandet fængsel.

At navigere

Flere af de kvinder, som deltog i undersøgelsen, beskriver det at blive sat i fængsel for første gang som en stor omvæltning præget af f.eks. forvirring, stress og søvnproblemer. Lad mig give et eksempel:

Inga, som afsone en længere dom i et lukket fængsel og har sin celle på en kvindeafdeling, bliver omtalt som fejlplaceret. Sådan beskriver andre medfanger, personale og indirekte hun selv sin situation. Man kunne sige, at Inga på mange måder har haft en 'mere almindelig baggrund' end mange af sine medfanger før fængselslivet. Hun havde fast job, en længere uddannelse og familie. Det er ifølge hende og de papirer, jeg får adgang til (af hende), på grund af store personlige vanskeligheder, at hun havner i en spiral af kriminelle handlinger. Handlinger, som hun skammer sig over og fortryder. For hende er det en lettelse at blive opdaget og arresteret. Skammen over sin kriminelle livsførelse og den skade, hun ved, det vil forvolde hendes nærmeste, er efterhånden blevet ubærlig. Hun ser på fængselslivet fra sin position i et 'normalt liv'. Inga lider og beskriver med en tydelig følelsesmæssig smerte, hvor vanskeligt det er at lære fængselskoden at kende og at føre sin tilværelse efter den. Hun vil ikke på fælles gårdtur, og jeg får under vores samtaler indblik i hendes forundring over både fangers og ansattes måde at agere og være på i fængslet.

Inga giver mig adgang til observationer af hierarkier, smerte, ensomhed, behov for hjælp, svigt fra personale, karakteristikker af den 'troværdige betjent', den støttende værkfører og beskrivelser af, hvor vigtig psykologens terapeutiske hjælp er for hende – og for andre kvinder. Endvidere illustrerer hun, hvordan familien og kæresten er helt afgørende for hende. Også efteruddannelse er hun meget optaget af, men det er vanskeligt for hende at komme i gang med. Sikkerhed omkring IT er angiveligt en forhindring.

Hun viser mig dokumenter fra retssagen, fra personligheds vurderinger og hun tager mig med på job, hvor jeg kan se, hvordan hun foretrækker at være venner med den 'type' af mænd, hun kender fra sit 'normale liv'. Denne pointe er relevant, fordi der primært er ansat mænd på det værksted, hvor hun arbejder. Og hun kæmper for at undgå de mænd, der "jagter kvinderne". Det er de mænd, der af kvinderne blandt andet bliver kaldt "hanhundene", og som ifølge nogle af kvinderne står interesseret på spring, når der kommer en ny kvinde. Selvfølgelig gælder det ikke alle mænd. Men nogle mænd ser i kvinderne potentielle kærester, partnere eller elskerinder, og de fylder en del for de kvinder, som bliver konfronteret med disse forventninger. Inga rapporterer om disse situationer, og om hvordan kvinderne håndterer dem forskelligt. Hun er meget stresset over, at der er nogen, som med hendes ord "forfølger hende". Efterhånden og med hjælp fra personalet finder hun måder at agere på, så hun ikke oplever sig så anfægtet/påvirket af den uønskede maskuliniserede opmærksomhed. Alligevel er det en ekstra stressfaktor for hende, at hun skal forholde sig til aktuelle og potentielle forventninger til sig som kvinde.

Inga viser mig også, hvordan hun kan have det rart med andre mandlige fanger, når vi følges på job. Mit indtryk er, at personalet bistår de sociale processer i positiv retning, når de anbringer fangerne på de aktuelle arbejdspladser under hensyn til, hvem der kunne føle sig udsat og truet.

Endvidere viser Ea mig, hvordan kvindegruppen kan fungere omsorgsfuldt og fællesskabsorienteret for og med hinanden, inklusive de kvinder, som i individuelle samtaler med mig taler i stereotype vendinger om hinanden. Sådanne stereotyper om, hvordan kvinder 'er' og hvordan mænd 'er', optræder hyppigt i samtalerne under mine besøg i fængslerne.

Inga både beskriver og viser mig, hvor krævende det er at finde ind i 'koden' såvel blandt kvinder på en kvindeafdeling som blandt mænd og kvinder i fællesskab. De udfordringer hun beskriver i kvindefællesskabet ligner de beskrivelser, som andre kvinder giver. Typisk for de negative forestillinger om at afsone på en kvinde afdeling er replikker som: "Ja det er alt det der fnidder fnadder over det hele, det kan jeg ikke klare ... de danner klikker og sådan noget ...". Hierarkiseringer og bagtalelse bliver fremhævet af flere som karakteristisk for kvindefællesskaber. Det forekommer indlysende, hvorfor det kan være nødvendigt at betjene sig af 'facade', 'coolness' og stereotyper i denne verden. Samtidig åbner der sig også et vindue til, hvordan dette fastholder og begrænser handlerum og udfoldelse. Såvel kønsinternt som på tværs af kønnene.

Man kunne karakterisere Inga som en af de kvindelige fanger, der ikke 'passer ind', ligesom Ea ikke gjorde. Både Inga og Ea samt et par kvinder mere, som jeg talte med, rapporterede i højere grad om fængselslivet som observatør end som fange og deltager i fængselslivet. Det er klart, at disse positioner ikke er skarpt adskilte, men de kvinder, jeg beskriver her, positionerer sig i højere grad end flere andre, som nogen, der ikke er 'rigtige fanger'; som ikke hører sådan 'rigtig til'. De taler 'om de andre' og positionerer sig dermed i en vis forstand som udenfor den kategori, som de mener, at de andre kvinder (og fanger generelt) tilhørte. Dermed retter de ud fra deres subjektive og lokaliserede perspektiv opmærksomheden på, at kategorien 'kvindelig fange' blandt andet konnoterer forskellige livsførelser, livserfaringer og forskellige selvopfattelser. Samtidig er der de allerede nævnte fælles forhold for alle kvinder i fængslerne, som uanset denne diversitet ikke ændrer sig. Det skal jeg komme tilbage til.

Jeg vil først formidle et andet blik på det at være kvinde i et dansk fængsel.

Sue er lige ankommet for at afsone endnu en dom. Jeg møder hende på min vej rundt til de forskellige afdelinger i fængslet. Sue virker meget medtaget – jeg tænker, at det må være på grund af livet udenfor fængslet. Flere af de andre kvinder, jeg møder her, virker også meget medtagede – og egentlig forekommer de mig at have været bedre tjent med en anbringelse udenfor fængselsregi – i omsorg og behandling. Sue og flere af de andre spørger gentagende gange, hvad mit forehavende går ud på? De vil gerne tale med mig, siger de, hvilket er gennemgående. Ganske mange har et stort ønske om - og behov for - at tale.

Sue beskriver en tilværelse på gaden. Hun drikker. Hun drikker meget – sprut i flaskevis. Det gør hendes venner også og hendes kæreste. Sue drømmer om en tilværelse uden sprut; en tilværelse, hvor hun kan leve som 'almindelige mennesker'. Og hvor der ikke er så meget vold. Sue begynder at ryge hash allerede som barn – hendes forældre opfordrer hende til det. Nu afsoner hun med mellemrum fængselsdomme og med et blik udefra ville nogen sige, at Sue kommer fra 'Underdanmark' (jf. f.eks. Andersen, 2011). De normer, som Sue er nødsaget til at følge og betjene sig af i sin tilværelse udenfor fængslet, ligger langt fra de normer såkaldt almindelige gennemsnitsdanskere betjener sig af. Sue lever af kiks og Faxe Kondi og hjemmerullede cigaretter. I hendes celle ligger en sportstaske og nogle tobaksbunker - og alle de tomme grønne

Faxe Kondi flasker. Derudover er den tom for personligt præg. Når jeg lytter på Sues fortælling hører jeg stærke ønsker om et andet liv, men en oplevelse af at det næsten er en håbløs vision.

Sue er en af de kvinder, som ikke problematiserer forholdene i fængslet nævneværdigt. Man kunne overveje, om Sue slet ikke er klar over, at hun kan tillade sig at opponere over den dominans, der bliver udøvet af et par af de mandlige fanger på afdelingen. Hun kommenterer heller ikke de kvinder, som dominerer. Hun synes at være så vant til at få tæsk og selv bruge vold, at det er normen. Uden at patronisere kunne man nok også sige, at hun aldrig har fået tilstrækkelig omsorg i forhold til adskillige af sine helt basale behov. Og hvis hun har, så synes hun helt at have glemt, at man godt kan kræve at blive behandlet ordentligt som menneske, ligesom andre kan kræve det samme. Sue bliver ekskluderet af afdelingsfællesskabet. Hun går rundt for sig selv, og en anden af de kvinder, jeg taler med, fortæller mig, at Sue bliver mobbet ud. Sue positioneres dermed lavt i hierarkiet: Misbruger og kvinde. Hendes kæreste udenfor fængslet er altid påvirket, og hun beskriver, at han svigter hende gang på gang. Men hun vil gerne have hans besøg alligevel.

Sues mulighed for at agere er meget begrænset – hun præsenterer for så vidt 'forvrængede' billeder af, hvad menneskeligt samspil handler om. De erfaringer, hun har med sig fra tilværelsen udenfor fængslet, synes ikke at bistå hende i forsøgene på at blive inkluderet i fangegrupperne, der heller ikke synes indstillet på at give hende adgang til at deltage i deres fællesskaber.

De ovenstående narrative uddrag har haft til hensigt at eksemplificere nogle af de forskellige tilværelser og erfarede mulighedsrum, jeg har hørt beskrevet af kvinderne i de fire fængsler, jeg har besøgt. De har alle tilfælles, at de er en numerisk minoritet i forhold til mænd under afsoningen. De har også det til fælles, at de ønsker en anden tilværelse, end den de forlod. Imidlertid er de ret forskelligt stillede i forhold til at kunne realisere dette ønske. Uddragene her har haft til hensigt at tydeliggøre denne diversitet. Samtidig har ganske mange kvinder de nævnte sundhedsmæssige og socio-økonomiske udfordringer. Og det synes helt relevant at tage hensyn til det i vurderingen af, hvilken sanktionsform der i grunden er den rette for kvinderne. Jeg har flere gange nævnt det forhold, at kvinderne er en numerisk minoritet sammenlignet med mændene. Lad os nu se lidt på, hvilke grunde kvinder præsenterede til at foretrække enten at afsone på ren kvindeafdeling eller på kønsblandet (mande) afdeling.

Ambivalenser og køn

Fremfor at afsone på en ren kvinde afdeling foretrækker flere af kvinderne at afsone på en afdeling, hvor der hovedsagligt afsoner mænd. Et sted er der eksempelvis 3-5 kvinder og 21-23 mænd, imens jeg opholder mig der. Flere af de kvinder, jeg taler med, har været udsat for fysisk vold af deres partner i forhold, før de bliver arresteret. Alligevel ønsker de ikke at afsone på en kvindeafdeling. De kvinder, jeg her refererer til, taler noget nedsættende om andre kvinder og flere fremhæver, at de trives bedste med maskuline omgangsformer. Det betyder for dem: Et kontant sprog, en rå tone og tilsyneladende generer det dem ikke, at de af og til skal lave en meget kraftig social og verbal markering, for at sætte sig i respekt hos nogle af de mere insisterende mænd. En af de kvinder, som foretrækker en kønsblandet afdeling, siger imidlertid også:

”Mænd er også stride herinde, men hvis man kan sætte dem på plads, så går det hurtigt over. Og rygten spreder sig, hvem man kan opføre sig overfor på hvilke måder. Du skal kunne sætte dig i respekt. Ellers kunne jeg godt forestille mig, at det var svært at afsone sammen med mænd” (Mathiassen, 2011:105).

Uddraget udtrykker ret præcist indholdet i flere af de perspektiver, som jeg også hører i forhold til kønsblandet afsoning, nemlig at det godt kan være krævende for nogen at skulle kunne navigere i og med en rå og kontant tone. For så vidt bekræfter ovenstående kvindes udsagn, at der kan være pres på de kvinder, der af forskellige grunde ikke bruger en maskuliniseret og kontant måde at kommunikere på. Ligeledes antyder kvinden, at det hurtigt rygtes, hvilke fanger der kan udnyttes og presses, og hvilke der ikke kan. Man kunne sige, at det i høj grad er op til den enkelte at holde balancen og navigere i de sociale kræfter, der virker i fangefællesskabet. Hvis vi følger den fortolkning, da individualiseres ansvaret for at kunne navigere her og dermed kunne man sige, at konteksten opfordrer til, at den enkelte fange agerer ud fra egne interesser og varetager egne behov, hvis hun vil klare sig. Hvis ikke det lykkes, siger kvinden, så vil rygten hurtigt sprede sig. Omvendt kunne man sige, at konteksten henviser den enkelte fange til at forsøge at klare sig, også selvom det måtte betyde, at man til tider underlægger sig relationer, der ikke synes værdige.

En anden begrundelse for ikke at ville afsone på rene kvindeafdelinger lyder sådan: ”Jeg ville være ked af at sidde på en kvinde afdeling. Der er for meget fnidder. Her, der er kontant afregning. Her ved du, hvad du skal” (Mathiassen, 2011:104). Altså igen en understregning af, at det trods alt er mere håndterligt med en kontant samværsform fremfor ’fnidder’.

Ovenstående er i modsætning til en anden kvindes valg. Hun fravælger at bo på en kønsblandet afdeling netop på grund af sine tidligere erfaringer med mænd, der bruger vold:

”Jeg sidder kun, jeg vil kun være hvor der er kvinder ... og det er på grund af mænd [der har brugt vold] igennem mit liv ikke også, der skal ikke lige pludselig stå en mand der, og råbe op og skabe sig, eller et eller andet, fordi så kommer fortiden tilbage...” (ibid.).

Som Schraube (2010) er inde på, betyder det at anlægge et første-personperspektiv ikke, at forskeren får adgang til en entydig afspejling af en virkelighed uden modsætninger og konflikter. Flere af de kvinder, jeg her citerer, levede med vold og misbrug før de blev arresteret, og man kunne sige, at det var nødvendigt for dem udenfor fængslet at indordne sig under en sådan omgangsform. En kvinde har eksempelvis aldrig fortalt nogen om den vold, hun oplevede i sit parforhold. Det forholder sig helt anderledes for kvinden, der bliver citeret lige ovenfor. Hun har talt med flere om sine erfaringer og taget stilling til, at hun ikke vil udsættes for uværdig og smertefuld behandling igen. Flere af de andre kvinder nævner ikke noget om, at de på en tilsvarende måde har bearbejdet deres erfaringer. Man kunne sige, at de for så vidt viderefører en mere ambivalent forholdemåde i samværet med mænd – og kvinder⁴.

⁴ Ydermere kan det være sådan for mennesker, der har været nødt til at leve i meget udsatte livssammenhænge (og har overlevet), at deres mulighedsrum er forblevet snævert og dermed har de måttet lære at klare sig ved at tage livsformer i brug, som for almindelige ’gennemsnitsborgere’ synes uværdige og måske endda frastødende. For de pågældende har de imidlertid været relevante i deres livssituationer. I nogle tilfælde tages sådanne forholdemåder med ind i fængslet, som blev benyttet udenfor. Det kan både dreje sig om misbrug, om seksuelle ydelser som betaling for stoffer eller i et ydmygt håb om anerkendelse og det kan dreje sig om kønsdynamikker generelt. Her tages de kendte måder at være sammen på i brug. Og

En anden grund til, at flere af de deltagende kvinder tager afstand fra at afsone på kvindeafdelinger, er, at de sidestiller det med at afsone sammen med stofmisbrugere. En kvinde fra et lukket fængsel siger:

”På afdelingen bliver man meget påvirket. F.eks. når der kommer for mange misbrugere. Det er deres opførsel og deres måder at leve på. Råberi, opmærksomhed og skænderier. Det påvirker én meget psykisk. Deres uro. Og så kan man blive ked af det eller hidse sig op eller råbe til dem. Selvom man ikke, sådan, har lyst til det. Man bliver nødt til at sige stop en gang imellem, fordi man får nok af dem. Man bliver frustreret inde i hovedet” (ibid.:38).

En anden kvinde fra samme lukkede fængsel beskriver ligeledes, at det er ”irriterende at skulle sidde og se på nogen, der sidder på metadon og sveder og sådan nogle junkier” (ibid.). Også i et af de åbne fængsler beskriver en kvinde, at hun er bange for at sidde på kvindeafdelingen, fordi der er uro; og fordi hun har hørt rygter om hiv og andre smitsomme sygdomme.

Det kunne se ud til, at kategorierne stofmisbrug og kvindeskøn blander sig (intersekter, jf. Staunæs & Søndergaard, 2011), og at begge kategorier er på spil for nogle af de kvinder, som afviser at afsone på kvindeafdelinger. Således, at det ikke blot er på grund af ’kvinder’, at flere kvinder afviser at afsone på rene kvindeafdelinger. Afvisningerne synes også at være tæt forbundet med de negative følger af stofbrug og stofhandel.

Kompliceret felt – ingen entydigt gode løsninger

I det ovenstående beskriver jeg nogle aspekter knyttet til det sociale fællesskab i fængslerne herunder kønsblandet afsoning. Undersøgelsen peger på, at der er forskellige holdninger til kønsblandet afsoning (Mathiassen, 2011). Ligeledes at der er nogle kvinder, som har vanskeligt ved at klare sig uden at blive udnyttet i en eller anden grad. Socialt set, er der både udfordringer internt i gruppen af kvinder og for nogle kvinder er det en stor udfordring, at de afsone sammen med mænd. Ingen af kvinderne som deltager i undersøgelsen beskriver deciderede overgreb begået mod dem. Men få omtaler enkelte tidligere hændelser. Det, at ingen beskriver overgreb, er ikke nødvendigvis ensbetydende med, at der ikke finder overgreb sted. Men det er sikkert, at emnet er vanskeligt og tabubelagt at berøre, ligesom der kan være angst for at røbe noget af frygt for konsekvenserne. Enkelte ansatte i nogle fængsler beskriver på forskellig måde, at der af og til foregik udnyttelse og nedværdigende behandling af kvinderne. Undersøgelsen har ikke kastet mere (klart) lys over spørgsmålet om forekomsten af overgreb begået af mænd mod kvinder. Man må stadig sige, at det nok finder sted i en eller anden udstrækning, men det har ikke været muligt at få et klart billede af omfanget. Det gælder også eventuelle overgreb kvinderne imellem.

Indledningsvist præsenterede jeg en kønsforståelse inspireret af nyere kønsforskning og jeg mener, det er helt centralt at køn eksplicit tænkes ind også i kriminalforsorgens praksis. Ligesom andre betydningsfulde kategorier – eksempelvis etnicitet – og misbruger. Undersøgelsen (Mathiassen, 2011) kan fortolkes således, at der, i de fængsler jeg har besøgt, er forskellige

hvis de ikke virker, så må man til tider tilpasse sig normerne i fængslet, hvis det er nødvendigt for at være ’med’. Det er en eksistential nødvendighed for mennesker at høre til et socialt fællesskab – næsten koste hvad det vil.

forventninger til, hvordan man kan agere som kvinde, hvis afsoningen skal foregå mest smertefrit for den enkelte. En af de markante betingelser, som har betydning her, er, at kvinderne er en numerisk minoritet. Samtidig synes der i nogle af fangefællesskaberne også at være en ret kontant maskuliniseret omgangsform; og der synes at være såvel behov for som forventninger om, at nogle af kvinderne er villige til at indgå i parforholdsrelationer/seksuelle relationer med mænd. Det ekspliciterer kvinderne blandt andet, når de siger, at det er mest fredeligt at afsone, hvis de er i parforhold. Nogle af de kvinder, som ikke er i forhold, og som af den ene eller anden grund positioneres som tilgængelige, oplever et stort (seksualiseret) pres i form af tilråb, opfordringer, tilnærmelser etc. Nogle kvinder kan håndtere enten at sige fra eller at indgå i et parforhold, som de også får noget ud af selv. Andre kvinder bliver forført eller udnyttet og relationen bliver asymmetrisk og i værste fald finder der overgreb sted. Grænserne synes at være flydende og svære at drage. Det ændrer imidlertid ikke ved, at det er vigtigt at være opmærksom på og diskutere denne del af kvinders afsoningsbetingelser – og tage stilling til de negative udfordringer det giver.

Der stiller sig dilemmaer her, fordi en kendt praksis med kønsblandede fængsler er blevet udfordret med kritiske spørgsmål: Er det sikkert nok? Er det forsvarligt nok? Kan det gøres bedre på en anden måde? Muligvis skal den nuværende organisering ændres markant. Såvel ansatte som de fængslede kvinder, der udtaler sig i denne undersøgelse, har ingen erfaring med at afsone i eller arbejde i kvindefængsler. Men alle har en forestilling om og en holdning til, hvordan det vil være at arbejde udelukkende med kvinder eller afsone udelukkende med kvinder. Imidlertid bygger mange af disse holdninger og forestillinger på erfaringer i den nuværende praksisstruktur. Og de trækker også på de herskende diskurser om 'mænd' og 'kvinder' generelt samt på diskurserne om kvindelige og mandlige fanger.

Som vi har set spiller de institutionelle mulighedsrum ind på, hvordan køn kan forhandles, hvilke kønnede forventninger der udspiller sig og hvilke effekter køn kan få. Ligeledes spiller det en rolle for den måde som køn virker på, hvordan fangerne levede *før* de blev fængslet altså deres tidligere erfaringer som 'mænd og kvinder'. For mig at se synes den tidligere introducerede term 'køns sensitiv' relevant, hvis 'sensitiviteten' angår de negative erfaringer, som nogle kvinder har med seksual- og anden vold, prostitution og traumer. Sensitiviteten skal *ikke* tage udgangspunkt i en forestilling om en indre kvindelig natur, der udfolder sig. Og 'kvinder' er ikke en fast og stabil kategori. Selv om der, når vi taler om typiske forhold for mænd og kvinder, kan være forskel på behov og interesser. 'Kønssensitivitet' skal ikke bruge på en offergørende og infantiliserende måde.

Man kan stille spørgsmålstegn ved, hvor hensigtsmæssigt det er, at tage en kategori som 'kønssensitivitet' i brug med det formål at tage særligt hensyn til kvinders behov. 'Sensitiv' konnoterer følelser og følsomhed, hvilket i forlængelse af ovenstående pointer er relevant at problematisere og udfordre. En sådan kategori kan nemlig pege på noget 'særligt indre kvindeligt', der har med følelser og følsomhed at gøre. Det flytter fokus fra at afsøge kvinders perspektiver på deres afsoning og deres liv i øvrigt. Et fokus, jeg mener, er helt nødvendigt, når vi skal forsøge at få indsigt i, hvad der stiller sig relevant, problematisk, konfliktfuldt osv. for konkrete kvinder, som lever deres liv situeret i nogle bestemte betingelser og på tværs af bestemte kontekster. Det synes helt centralt at skabe sikre, udviklende og værdige betingelser, hvilket også indbefatter relevante udfordringer, der retter sig imod, at den enkelte kan blive til som et samfundsmæssigt subjekt med rimelige muligheder i tilværelsen. Vejen derhen går via et blik for

og med kvinders perspektiver på afsoningsforhold i fængslerne. I den forbindelse vil jeg vende tilbage til den feministiske pointe jeg introducerede ovenfor, nemlig at det kan virke reducerende ift. den reelle kompleksitet og diversitet i gruppen af udsatte kvinder, hvis man udforsker dem som en kategori – nemlig 'kvinder'. For mig at se, er det både nødvendigt og muligt at udforske kvinders betingelser, uden at man dermed nødvendigvis udnytter magtesløshed eller overser diversiteten. Netop gennem en kontekstteoretisk tilgang, der tager det skildrede førstepersonperspektiv alvorligt, er det muligt at få belyst såvel det, der er fælles for fængslede kvinders livsbetingelser og mulighedsrum, som det, der varierer. I denne undersøgelse blev det muligt at få kastet lys på, hvilke betingelser, der gør sig særligt gældende for kvinder – særligt deres udfordringer som numerisk minoritet – netop fordi køn blev styrende for analysen. Samtidig blev det muligt at få indsigt i, hvilke grunde der kan være til, at kvinder forstår og håndterer denne udfordring forskelligt. Og her viste det sig, at såvel tilværelsen før fængslingen som selve afsoningen spiller ind på, hvordan udfordringerne opfattes og håndteres.

Såfremt bevillinger muliggør det, vil jeg i et fremtidigt studie følge kvinders vej ud af fængslet igen, ligesom jeg håber at kunne gennemføre en decideret levkårsundersøgelse for kvinder i fængsel. Med dette håb for fremtidens forskning med og for fængslede (og løsladte) kvinder vil jeg afslutte og ønske jubilaren tillykke!

I Danmark nedsatte Direktoratet for Kriminalforsorgen i forlængelse af den her citerede undersøgelse et hurtigt arbejdende udvalg, som foretog yderligere litteraturstudier. Gruppen var i Norge og Sverige for at se på forholdene for kvinder i fængslerne her og man forhørte sig i øvrige europæiske lande om forholdene her (Udvalget vedrørende fængslede kvinders vilkår, 2011). Udvalget anbefalede i deres indstilling blandt andet oprettelse af et separat kvindefængsel i Danmark. Hermed lagde man op til et brud med hidtidig praksis, hvad angår kvinders afsoning i Danmark.

Referencer:

- Andersen, L.Z. (2011). "Zornig – vrede er mit mellemnavn".
- Butler, Judith (1990). *Gender trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
- Carlen, Pat & Anne Worrall (2004). *Analyzing women's imprisonment*. Wilan Publishing.
- Dreier, O. (2008). *Psychotherapy in Everyday Life – Learning in Doing: Social, Cognitive and Computational Perspectives*. Cambridge University Press.
- Dünkel, Frieder; Kestermann, Claudia & Juliane Zolonderdik (2005). *Internationalt studium af kvinder i fængsel. Behovsanalyse og "best practice"*. Greifswald.
- Engbo, Hans Jørgen & Peter Scharff Smith (2012). *Fængsler og menneskerettigheder*. København: Jurist- og Økonomforbundets forlag.
- Haraway, Donna (1991). Situated Knowledges. In: *Simians, Cyborgs and women*. The reinvention of Nature. London, Free Association Books.
- Holzkamp, K. (1998): Daglig livsførelse som subjektvidenskabeligt grundkoncept. *Nordiske Udkast* (26) 2, s. 3-32. København: Dansk psykologisk Forlag.
- Højholt, C. (1993). *Brugerperspektiver. forældres, læreres og psykologers erfaringer med psykosocialt arbejde*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Højholt, C. (2005): "Præsentation af praksisforskning" i C. Højholt (red.): *Forældre-samarbejde. Forskning i fællesskab*. Dansk Psykologisk Forlag, København. P. 23-44. 12 sider
- Leontjev, A.N. (1983): *Virksomhed, bevidsthed, personlighed*. USSR: Sputnik/Progres.
- Lykke, N. (2006). *Kønforskning*.
- Mathiassen, Charlotte (2011). Perspektiver på kvinders dagligdag i danske fængsler – erfaringer med kvinders og mænds fælles afsoning. Aarhus Universitet: Danmarks pædagogiske Universitetsskole.
- Nissen, M. (2009). *Brugerindflydelse og handlesammenhænge i psykosocialt arbejde*. Skriftserie for Sundhed, Menneske og Kultur, 2. udgave.
- Nissen, M. (2012). The subjectivity of participation - ***Articulating Social Work Practice with Youth in Copenhagen***. Palgrave Macmillan.
- Piacentini, Laura, Pallot, Judith & Dominique Moran (2009). Welcome to Malaya Rodina ('Little Homeland'): Gender and Penal Order in a Russian Colony. *Social & Legal Studies*, 18; 523-542).
- Schraube, E. (2010). Førstepersons perspektivet i psykologisk teori og forskningspraksis. *Nordiske Udkast 1 & 2*.
- Staunæs, D. & Søndergaard, D.M. (2011). Intersectionality – a Theoretical Adjustment. IN: Buekima et al. (eds.): *Theories and Methodologies in postgraduate feminist research*. NY: Routledge
- Søndergaard, D.M. (1996). *Tegnet på Kroppen*. København: Museum Tusulanums Forlag

Vygotsky, L.S. (1978): *Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes*. Cole, M. John-Steiner, V., Scribner, S. & Souberman, E. (eds.). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Kriminalforsorgens statistik, 2010, Tabel 3.1 and Tabel 3.2 (og sammenlignet).